

כתב עת אלקטרוני
בהוצאת המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים

גליון מס' 2 מרס 2012

ניתן לקריאה באתר המכללה:
<http://www.dyellin.ac.il>

אינטרסקסטואליות ככלי לטיפול חשיבה ביקורתית

שרית איזיקיאל

אינטרסקטואליות ככלי לטיפול חשיבה ביקורתית

שרית איזיקיאל¹

תקציר

במאמר זה מוצג השימוש באינטרסקטואליות הן כמתודה ספרותית והן ככלי לטיפול חשיבה ביקורתית. אינטרסקטואליות היא שיטה ספרותית אשר שימוש בה כמוהו כקוד המאפשר – במילים ספורות – התחברות לעולם אחר, לסיפור שכבר סופר ומאיר בדרכו את הטקסט העילי. בספרה "הקסם שבקשר" (אלקד-להמן, 2006) הרחיבה פרופ' אילנה אלקד-להמן את המושג וטענה כי השיח הספרותי הוא בין הטקסט העילי לבין רקעים שונים שאינם בהכרח טקסטים, אלא כאלה העשויים לייצג ביוגרפיה, תרבות, מגדר, פסיכולוגיה ועוד. במהלך קורס שהעברתי בנושא אינטרסקטואליות, נתבקשו הסטודנטים לפרש את "שירת האותיות" מאת ש"י עגנון על פי השיטה האינטרסקטואלית בהגדרתה המורחבת. הסטודנטים נתבקשו להציע לפחות שתי קריאות שונות של הטקסט, ולבנות כל אחת מהן על תשתית אחרת. המאמר מביא מפרי עטם של הלומדים ומעלה מבחר ססגוני של פרשנויות תוך מתן לגיטימציה מחשבתית כעקרון מנחה בהכשרת מורים לספרות. הקריאה האינטרסקטואלית משמשת מתודה מובנת ושיימה; כזו המאפשרת ניעות מחשבתית אינדיווידואלית החשובה כל כך לפיתוח חשיבה ביקורתית.

תאריכים: אינטרסקטואליות, חשיבה ביקורתית, שירת האותיות לעגנון, פרשנות ספרותית, הכשרת מורים לספרות

מבוא

מאמר זה מבקש להציג שימוש באינטרסקטואליות הן כמתודה ספרותית והן ככלי לטיפול חשיבה ביקורתית. מטרתי כמורה לספרות וכמי שמכשירה מורים לספרות היא להנחות ולהוביל את תלמידיי להגיע לידע ספרותי נרחב הן מבחינת קורפוס היצירות והן מבחינת מחקר הספרות שממנו נלמדים מושגים והגדרות מתוך הסוגות (ז'נרים) השונות ודרכי ניתוח היצירות. מתוך ניסיון, ומתוך פרספקטיבה של כמה קורסים, התברר לי שאין די בכך. מתוך אינטראקציה עם הסטודנטים ומתוך עבודותיהם, הבנתי שידע זה, שללא ספק חיוני וחשוב, אינו מפתח את החשיבה הביקורתית של הלומדים בהכרח ואף לא את יכולתם לפרש יצירות ספרות מתוך עצמאות ומקוריות. כמו כן, התברר לי שהסטודנטים חוששים להביע את דעותיהם ולהשתמש בידע שלהם מתחומים אחרים. מכאן ואילך, עוצבו מטרותיי מחדש, כאשר שמתי דגש על מתן מקום מרכזי יותר לסטודנטים ועל עידודם לחשיבה עצמאית וסובייקטיבית.

בחיבור זה ישנה בחינה ראשונית של תהליכי בניית פרשנות בעקבות קריאה ולמידה בקורס "ים הסיפורים: קריאה אינטרסקטואלית ביצירות ספרות למבוגרים ולילדים" שהעברתי במסגרת החוג לספרות במכללה ע"ש דוד ילין בירושלים. הקורס יועד לקהל יעד הטרוגני, הן מבחינת ידע בתחום הדעת והן מבחינה חברתית-מגזרית. ישנם סטודנטים שהגיעו לקורס עם רקע קודם ויש שהקורס היה בעבורם אחד הקורסים הראשונים בדרך לתואר. היה עליי לגשר בין הפערים ולהציב יעדים ברורים.

הבחירה באינטרסקטואליות הייתה מכוונת לפי שמתודה ספרותית זו מאמצת את התלמידים לחשוב, לגשש ולמצוא. בשלב ראשון למדנו את הגדרתו המסורתית של המושג (טקסט "מתכתב" עם טקסט, טקסט עילי

1 ד"ר שרית איזיקיאל היא מרצה במכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין

המתייחס לטקסט אחר) תשתית (במובאה או באזכור) וזה האחרון מאפשר הבנה טובה יותר של הראשון. למדנו על תשתיות מקראיות בשירה העברית, ראינו כיצד מפרשים המשוררים את מאורעות התנ"ך בדרכים שונות ובאילו אופנים האזכור התנ"כי מרחיב את אופקי השיר. למדנו, לדוגמה, את מוטיב העקדה כפי שהוא משתקף בשיר "יצחק" מאת אמיר גלבוץ ובשיר "איש מביט בבנו" מאת נתן יונתן. עמדנו על השוני בנקודת התצפית בהקשר לעקדה. נוכחנו כי האינטרסקטואליות היא מתודה ספרותית אשר שימוש בה כמוהו כקוד המאפשר, במילים ספורות, התחברות לעולם אחר, לסיפור שכבר סופר ומאיר בדרכו את הטקסט העילי.

בשלב השני ייחדנו יחידת לימוד לפיתוח חשיבה אסוציאטיבית שהיא חיונית בפרשנות אינטרסקטואלית. כאשר למול עיני רצון לפתח אהבה לקריאה, סקרנות ופתיחות, עניין בתרבות, ובעיקר נטייה לחשיבה עצמאית וקישור בין טקסטים. הסטודנטים קיבלו תרגילים כגון רשימת פתגמים ומכתמים, התבקשו לחפש את מקורם ובמקביל למצוא שירים שבהם מופיעים הצירופים.

השלב השלישי היה עיקר הקורס: הרחבת המושג אינטרסקטואליות בהתבסס על הספר "הקסם שבקשר" (אלקד להמן, 2006). למדנו כי השיח הספרותי הוא בין הטקסט העילי (היפרטקסט) לבין הקשרים שונים שאינם בהכרח טקסטים, אלא כאלה העשויים להיות ביוגרפיות, תרבות, מגדר, פסיכולוגיה וכיוצא באלה. באופן זה כל קורא יכול לפרש את הטקסט באופן שונה בהתבסס על הרקע הסובייקטיבי שלו. השאלה המרכזית שעולה לדיון היא מה הסיפור (השיר או העלילה) מזכיר לי ולמה? בעצם העלאת השאלה, ניתנת לגיטימציה לסובייקטיביות של כל תלמיד. משמעות הטקסט טמונה בעולמו של כל קורא; הפרשנות הופכת לטכנית פחות ולמעמיקה ומעניינת יותר. באופן זה, האינטרסקטואליות מעודדת חשיבה ביקורתית ומשמשת קרש קפיצה לפרשנות טקסט מקורית.

עסקנו ביצירות אחדות שאותן ראינו כמעין אלגוריות שיש להן פרשנויות רבות, למשל הסיפור "מאויב לאוהב" מאת עגנון (בעקבות מאמרה של ד"ר מלכה שקד, "האלגוריה המרובדת: עיון בסיפור 'מאויב לאוהב', הקמט שבעור הרקיע"²), "הגלגול" מאת קפקא (שאפשר לפרש אותו בהקשר ביוגרפי או כלכלי) ובסיפור הילדים "בוטיק סיגי וחוט" מאת נורית זרחי (ובפרשנויות הרבות שפירשה אותו אלקד-להמן 2006, עמ' 95-154) ושבבסיס כל אחת מהן רקע אחר.

מטלת הסיום הייתה לפרש את "שירת האותיות" מאת ש"י עגנון על פי השיטה האינטרסקטואליות. הסטודנטים נתבקשו להציע לפחות שתי קריאות שונות של הטקסט ולבנות כל אחת מהן על תשתית אחרת. לסטודנטים הובהר, כמובן, שכל פרשנות צריכה להתבסס על הטקסט ולהיות מוכחת בידי המציע. "שירת האותיות" כלולה ברומן "הכנסת כלה", הרומן הראשון של המחבר (בספר שני, פרק שנים-עשר). השיר הוא שיר אפי המגולל עלילה של משפחה. הוא מתחיל בגזרות על היהודים בגולה; האישה מציעה לבעלה ללמד תורה במערה, בזכותה זו ובזכויות אחרות היא נגאלת מעקרותה ויולדת עשרים ושניים בנים כמניין אותיות הא"ב. הבן הראשון נקרא אברהם, השני ברוך וכך הלאה, שמו של כל בן מתחיל באות אחרת ובסדר רציף וכך גם תחומי התמחותם בכתבי הקודש ובלימודים כלליים ("בספר איוב, אברהם קרא וברוך קרא בבראשית ברא. אברהם למד מסכת אבות וברוך בחר הבבות אברהם למד חכמת אלגברה, הבחור ברוך בבלשנות..."). הבנים המוצלחים נישאים, כל אחד עם בת זוג ששמה מתחיל באות "שלו". ("את גיטלי נשא גדיאל ואת דבורה לקח דניאל"). בסוף הסיפור ההורים עולים לארץ ישראל והבנים אחריהם. כל אחד מתיישב ביישוב ששמו מתחיל באות המתאימה ("יחיאל עלה לירושלים וכתריאל עלה הכרמלה...").

2 שקד, 2006, עמ' 159-174.

"שירת האותיות" מתאימה לפרשנות אינטרטקסטואלית בכמה מובנים. היא מלאה מובאות מן המקורות היהודיים; תנ"ך, משנה, גמרא ואגדה. כל אֶזְכוּר שולח אותנו הקוראים להקשרים שונים המצויים בתשתית ההווה היהודית ופותח פתח לפרשנות נוספת. בבסיס השירה ניצבות האותיות העבריות והשירה – שירה אוטופית. נוסף לכך, מדובר בשירה עשירה וארוכה שאינה סטנדרטית כלל בתוך הסוגה (היא כתובה כשירה, אך ארוכה כסיפור, ומשובצת בתוך רומן, כך שמעמדה כלל אינו ברור) ומעט פרשנויות נכתבו עליה, דבר שמאפשר לסטודנטים מחשבה חופשית ועצמאית. אם כן, מעניין לבדוק את משמעותן של האותיות העבריות, ההקשר של השירה ברומן ובכתבי עגנון ואת עניין האוטופיה.

מה שביקשתי מהסטודנטים, עשיתי אף אני. מכיוון שבבסיס השירה עומדות האותיות העבריות, בדקתי מהי משמעותן ביהדות ובאיזה אופן המשמעות הזו "שופכת אור" על הטקסט. להלן קריאה אחת מבין קריאותיי:

משמעות האותיות ביהדות והקשרן לשירה

המושג "אותיות" מצוי ביהדות במקורות תורניים רבים ובעיקר ניתן לראות זאת בכתבים הקבליים. העיסוק באותיות מתייחס לצירופיהן ולצירופי השמות, לגימטריאות ולנוטריקון, לראשי תיבות, לתוכי התיבות ולסופי התיבות, לכוונות, לניקוד ולשאר פירושים. הפירושים מציגים את האותיות העבריות כבעלות כוח של קדושה, בניגוד מוחלט לשאר אותיות העולם שהן הסכמיות ושרירותיות. "האותיות הקדושות שלנו אינן הסכמיות כאותיות האומות, שהן סמנים בעלמא, רק הם עצמיות קדושות ונחצבות מלמעלה" (מבוא ב: עגנון, ספר, סופר וסיפור, תשל"ח, עמ' 117).

וכן: "הנה ידוע בספרי המקובלים כי ראשית הכל נאצלו האותיות. ואחר כך, באותיות ברא הקב"ה כל העולמות. וזה סוד "בראשית ברא אלוקים את" (עגנון, תשל"ח, עמ' 117). ספר היצירה, המיוחס לאברהם אבינו, מתאר את יציאת הבריא מהכח אל הפועל ע"י שינוי סדר האותיות וחילופן עפ"י מערכות עליונות שבקבלה³.

"שירת האותיות" מתחילה כך:

"מעשה וגזרה מלכות
גזירה קשה
שלא יעסקו ישראל
בתורה מורשה"

ולאחר מכן מסופר:
"והיה מדי דברה
ובאה לקרן זוית
ודמעתה על לחיה
כל דמעה כחבית"

"כי עקרה היא
אין לה ולד
צדיק אדוני
וישר עדי עד"

3 בספרו "על הקדושה", דן יוסף דן באחד הפרקים ב"ספר היצירה" ובשאלה האם הוא מדע או מיסטיקה. באותו פרק התייחס דן לאות ואומר: "המפתח להבנת תהליך ההתהוות של הקוסמוס נעוץ בחוקים הפנימיים ההופכים את האותיות מלבנים חסרות משמעות למבנים עתירי משמעות, דהיינו תורת הלשון" (דן, תשנ"ח, עמ' 246).

המצב שבו מתחילה השירה הוא מצב של דין קשה בארץ. איסור על לימוד תורה, שממה ועקרות. האישה מציעה שבעלה ילמד תורה במערה ואכן, כך הוא עושה ומצליח. בעקבות זאת, האותיות תובעות את עלבונה, שהרי היא עקרה:

”שמעו האותיות

צערה ויגונה

עלו למעלה

ותבעו עלבונה”

האותיות נענות והאישה יולדת כ”ב בנים. כ”ב בנים כנגד כ”ב אותיות. ”הנשמות של ישראל נדמות לאותיות התורה” (עגנון, תשל”ח, עמ’ 115), ”המלאכים הם בדמות אותיות” (עגנון, תשל”ח, עמ’ 115). אותיות הוא שם עצם בלשון נקבה רבים, ואילו האישה יולדת בנים זכרים. האותיות מייצגות את הנשמות המבקשות לרדת לעולם. הן מצויות בין שמים וארץ. אכן הן יורדות לארץ בדמות הבנים אולם הם לא-ממשיים, לא-ראליים. הבנים מייצגים את העולם האוטופי שממנו הם מגיעים. הם אמנם חיים בעולם, אך עולמם איננו ארצי וקיומם איננו ברור.

”וכלם אהובים

וכלם נחמדים

זרע ברכה

המה הילדים

וכנטיעי נעמנים

בכרם אדוני

פרחו ולבלבו

בני אל חי”

...

”ועסקו בתורה

לילות כימים

מבראשית ברא

עד דברי הימים”

...

”ולאחר שסיימו

כף דלת ספרים

עמדו ולמדו

שישה סדרים”

...

”ואם נתקשו יומם
ברזי התורה
חזו בחלומם
תנא ואמורא”

בבתים המובאים לעיל, כמו גם אלו שביניהם ואחריהם, מתואר מצב אוטופי. הבנים שוקדים ומצליחים בלימודי תורה ומשנה, לימודי חול ולימודי קבלה, וכן במציאת אישה ובהולדת ילדים. השלב הבא הוא עלייתם והתיישבותם של הבנים בארץ ישראל.

”ישבו בירושלים
ימים אחדים
ויעטרם אדוני
רחמים וחסדים

וזכו לראות
את המראה הגדולה
ותגעל נפשם
בארצות הגולה”

השילוב של האוטופי-רוחני עם הגשמי, כלומר – אדמת הקודש של ארץ ישראל, מביא לסיום שלם ומאוזן. הוא מזכיר את חזון אחרית הימים שבו מתואר ”איש תחת גפנו ותחת תאנתו”. סיום השירה הוא רמז אפי לעלייתו של יודיל חסיד, גיבור הרומן הכנסת כלה, לארץ ישראל.

האותיות כארכיטיפ

האותיות הן ארכיטיפ לעולם האידאי ולמעבר בין עולם זה לעולם הזה ולפיכך הן מייצגות גם את האל או לפחות פן מסוים בו⁴. העצמאות והעוצמה של האותיות מזכירות תמונות בראשית מהווייתו של היהודי ותכנים קולקטיביים המשותפים לכלל האומה. זהו אינסטינקט נפשי המעוגן באירועים בראשיתיים של בריאת העולם ובעקבות זאת נקבע האופן שבו תופס היוצר את העולם. יצירת עגנון מגיעה לרובד הארכיטיפי, חושפת תמונות יסוד ומעלה אותן ועל כן היא משמשת מפגש מרגש בין התת-מודע למודע.

האותיות הן ארכיטיפים לאידאות אלוהיות, מלאכים, בריאת העולם, התורה. ארכיטיפ זה מעיד על שאיפת עגנון להתקרב לעולמות עליונים. אפשר לומר שקשר זה הוא קשר מיסטי. יש הקבלה מסוימת בין הסופר, היוצר באמצעות אותיות, לבין האל, שיצר את העולם בדרך האותיות.

תשתיות אינטרסקטואליות נוספות

הסטודנטים הגיעו לפרשנויות רבות ומעניינות ל”שירת האותיות”. רקעים מעניינים אשר שימשו בסיס לפרשנויות היו: הביוגרפיה של עגנון, ההקשר של השירה ברומן, אידיליה של תורה ועבודה, חזון אחרית הימים, מעשייה עממית ואף מעמד האישה. להלן שלוש קריאות מקוריות, מעניינות ומגוונות כפי שנכתבו בידי סטודנטיות (שמות הסטודנטיות להלן, בדויים):

4 ראו ספר ”אותיות דרבי עקיבא”, הדורש וקושר כתרי אותיות שבתורה: ”ובשעה שביקש הקב”ה לברות את העולם מיד ירדו כולן ועמדו לפני הקב”ה, זה אומר לפניו בי תברא את העולם, וזה אומר לפניו בי תברא את העולם” (סלנטר, תש”ז, עמ’ 1).

גלות וגאולה – מאת יעל

ביצירה אנו מתוודעים להוויה שבה נמצאים הרבנית ובעלה בגולה. זאת נקודת הציון ההיסטורית. כמו בכל חלק מחלקי היצירה אנו מרחיבים את דעתנו ופרשנותנו על הטקסט דרך האלוזיות השונות. האלוזיה ממגילה יז, 'א' – מלמדת אותנו על הישיבה בגולה. נאמר שם: גזירת המלכות גזרה שלא ישמרו את השבת ועוד נגזרו על היהודים לא לקיים את מצוות היהדות. אלוהים ברחמיו הקדים רפואה למכה, מגילה יג, ע"ב: "אין הקב"ה מכה את ישראל אלא אם כן בורא להם רפואה תחילה. נראה כי יש כאן רמיזה שאמנם המצב העכשווי קשה, הישיבה בגולה, אך הקב"ה רחום וחנון ולא ייתן להם להיות מדוכאים לעד.

מכאן מתחיל תיאור של הגניאולוגיה המשפחתית של הרבנית ובעלה שאליה נתוודע בהמשך היצירה. הרבנית פונה לבעלה ואומרת לו: "מנע קולך מבכי ועיניך מדמעה כי יש שֶׁכַּר לִפְעוּלְתֶךָ נְאוּם ה' וְשָׁבוּ מֵאֶרֶץ אוֹיֵב, וְיֵשׁ תְּקוּוּהָ לְאַחֲרֵיֶיךָ נְאוּם ה' וְשָׁבוּ בָנִים לְגְבוּלָם". יש כאן שוב רמיזה לבאות. האלוזיה הזאת מתייחסת לרחל אימנו ולנאמר לה, ואילו כאן הרבנית משתמשת באותו המסר לעידוד לבעלה. זהו המניע של הרבנית בבואה לבעלה, האמונה כי לימוד והפצת התורה יקרבו את הגאולה וימות המשיח (שיבת הבנים לגבולם). היא מצטנעת ואומרת אמנם אישה אני ושמה גבולות ליכולתה, אך בעצם יש כאן היפוך, שכן ממנה מתחילה התחלה של שינוי שיביא למהפך. הרבנית מציעה לבעלה לאסוף בחורים טובים ולמרות הגזירות שנגזרו עליהם בגולה ללמד אותם בסתר, במערה, תורה.

יש כאן רמיזה לתקופת בר כוכבא, המחבוא בנקרות צורים, גם בימיו היו גזירות קשות (גזירות אדריאנוס), אך גם הם לא נכנעו ולמדו בסתר תורה. הרבנית רואה בהם מודל לחיקוי. בעלה נלהב מהצעתה ואומר שהשכינה מדברת ממנה. הוא אומר לה: ברוך עושך וקונן ו"אשת חיל עטרת בעלה", מתוך ברכת הלבנה ו"אשת חיל" (משלי יב), הבעל מכיר בגדולתה של הרבנית.

הבעל אוסף את התלמידים ומלמדם במערה. כאן יש הדהוד לסיפורו של ר' עקיבא שגם בתקופתו היו גזירות (אדריאנוס) ונאסר לימוד התורה. ההשפעה של אשתו רחל על המוטיבציה שלו ללמוד הייתה עצומה, היא ביוזמתה הברוכה שלחה אותו ללמוד לתקופה של 24 שנים וחיה במחסור רב מאוד. על פי המדרש כשרבי עקיבא חזר לאחר כל השנים היא הלכה לראותו בבגדיה הדלים ותלמידיו הדפו אותה אמר להם ר' עקיבא: "הניחוה – שלי ושלכם שלה הוא", הוא מבין ויודע את גודל תרומתה.

כדי לבדוק את חשיבותה ותרומתה של הרבנית ליצירת גניאולוגיה תורנית מושלמת שממנה יצאו בני תורה, אערך השוואה בינה לבין שתי דמויות נשיות חשובות אחרות:

הדמיון בדמותן של רחל אשת ר' עקיבא והרבנית כהקבלה רעיונית:

רחל אשת ר' עקיבא היא זאת שיזמה את לימודיו וכתוצאה מכך לימודם והשכלתם של תלמידים רבים. חז"ל מציינים את חלקה של רחל בתו של כלבא שבוע בהישגיו בלימוד תורה באגדה "ירושלים של זהב", עוד הם ראו בה התגלמות אשת חיל. ר' עקיבא רעה את צאן אביה ובעלה של הרבנית רועה צאן אבינו שבשמיים. שניהם מלמדים תורה ומפיצים אותה וזאת ביוזמתה של נשותיהם. תרומת הנשים בשני המקרים היא חשובה ביותר.

הדמיון בדמותן של רחל אימנו והרבנית כהקבלה רעיונית:

בפעם הראשונה שאנו נתקלים ביצירה בדמותה של רחל אימנו היא בהשאלה, כשהרבנית אומרת לבעלה שימנע קולו מבכי. המדרשים רואים ברחל אמנו אם קדושה אשר ה' מנחם [אותה] בכבודו ובעצמו במילים: מְנַעֵי קוֹלְךָ מִבְּכִי וְעֵינֶיךָ מִדְּמְעָה, כִּי יֵשׁ שֶׁכַּר לִפְעוּלְתֶךָ נְאוּם ה' וְשָׁבוּ מֵאֶרֶץ אוֹיֵב וְיֵשׁ תְּקוּוּהָ לְאַחֲרֵיֶיךָ, נְאוּם ה', וְשָׁבוּ בָנִים לְגְבוּלָם (ירמיהו לא, טו-טז).

מכאן אנו רואים רמיזה שעוד נכון עתיד טוב וסוף טוב לגלות, הבנים ישובו לגבולם ותהיה תקווה לאחריתה גם שלה וברמיזה גם של הרבנית ושושלתה העתידית. ה' ייתן שכר לפעולה, גם של רחל אמנו וגם של הרבנית. רחל אימנו והרבנית שתיהן עקרות ולשתיהן נעשה נס ויצא מהן דור של חכמים. הרבנית בוכה מרה על גורלה והאותיות שרואות צרתה תובעות עלבונה מהעולם העליון. המלאך נוטל מפתח של חיה פתח וירד עם ענני שמיא. כאן יש הדהוד עם מסכת תענית ב, ע"א:

שלושה מפתחות הקשורים לשורש החיים בידו של הקב"ה שלא נמסרו ביד שליח ואלו הן מפתח של גשמים, מפתח של חיה מנין דכתיב. ויזכור אלוהים את רחל וישמע אליה אלוהים ויפתח את רחמה, מפתח של תחיית המתים.

ה' מילא את רחמה של הרבנית והיא הרתה והבית נמלא אורה ושמחה, כלשון במגילה יד, ע"א: "שהייתה [מרים] מתנבאה כשהיא אחות אהרון ואומרת עתידה אמי שתלד בן שיושיע את ישראל ובשעה שנולד נמלא כל הבית כולו אורה"... יש לכך חיזוק לייעודו של דור הבנים שייצא מהרבנית, כפי שנאמר בברכות י"ז ע"א: "אשרי מי שגדל בתורה ועמלו תורה" והרבנית ילדה כל חודש בי"ב בחודש בכל שנה בן כמניין האותיות. הילדים גדלים לאורה של התורה ובמערה מתכנסים כולם ולומדים סוד אלף זעירא. יש כאן רמיזה גם היא לגאולה – רמז לישראל שהם קטנים כנמלים והוא ברחמיו מגביה שפלים – רמיזה ליחזקאל כא, לא: "הַשְּׁפֹלָה הַגְּבִיָּה, וְהַגְּבִיָּה הַשְּׁפִילָה", זהו מצב זמני של השפלה שישתנה ויוגבה בעתיד.

מכאן מתחיל תיאור של ילדי הרבנית שהם תלמידי חכמים, לומדים וקולטים את כל התורה על בוריה, מתפללים ולומדים בחפץ לב ובשמחה. כולם עילויים בתורה לומדים תורה, משנה, תלמוד, מעשיות, ולאחר מכן גם לימודי חול – דקדוק רטוריקה וכו'. ובזכות חוכמתם הפכו להיות מוקד משיכה לכל יושבי תבל שבאים ומשבחים אותם.

יש כאן קישור לעם המבורך שיהווה מקור ברכה והשפעה לעמים שמסביב: "וְאֶעֱשֶׂה, לְגוֹי גָדוֹל, וְאֶבְרַכֶּה, וְאֶגְדֹּלָה שְׁמִי... וְנִבְרַכְוּ בְךָ, כָּל מְשֻׁפָּחֹת הָאָדָמָה" (בראשית יב, ב-ג). הילדים הופכים למקור ברכה והשפעה בזכות יראתם וחוכמתם הרבה. מכאן אנו עדים לתיאור המזכיר את אחרית הימים וגאולת ישראל. תורת ה' מופצת וה' רואה זאת ושמח: "מי כעמך ישראל גוי חכם ונבון". כעת גם מבחינה כלכלית הם קופצים מדרגה וחיים בשפע רב, הם בונים ארמונות מלאים בספרים. למרות עושרם הם שוקדים על תורתם יומם וליל ביראה טהורה. ונולדים להם ילדים שהולכים בדרכם ומתחנכים על ברכי אהבת התורה. יושבים הם איש תחת גפנו ותחת תאנתו.

קריאה פמיניסטית – מאת אינס

השיר מדגיש את חשיבותה של האישה. עגנון העמיד את האישה כחכמה וצנועה שעוזרת לבעלה, ודואגת לו בכל זמן ומקום: "בצרתך מה צר לי, וברעתך מה רע לי". האישה דואגת לעם שלה: "מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה", קישור לרחל אימנו שבוכה על מנת להחזיר את בני ישראל לארץ הקודש. כמו כן, ישנו אזכור ל"אשת חיל", שיר הכתוב כאקרוסטיכון אלפביתי, החותם את ספר משלי בשיר הלל לאישה העבריה. אפשר לראות ב"שירת האותיות" יצירה המדגישה את נושא האישה העקרה. אישה עקרה שאינה מצליחה ללדת באופן טבעי, זוכה להתערבות ישירה של האל בגורלה. היא הרה ויולדת בנים העתידים להיות גיבורים ומושיעים. סיפורי המקרא השונים אודות נשים עקרות, כמו סיפורה של שרה ויצחק, רחל ויוסף ובנימין, חנה ושמואל, מהווים תשתית אנלוגית מעניינת לשירת האותיות, ומדגישים את חשיבותה של הרבנית, גיבורת היצירה. מכאן אנו נרמזים, ברובד הסמוי של היצירה, שלרבנית תפקיד חשוב מכפי שנראה בקריאה ראשונית, היא עתידה ליצור דור גדול כקודמותיה ולהיות בעצם דמות מפתח בהתפתחות דור של תלמידי תורה נאמנים לעבודת האל.

נקודת המבט הפמיניסטית מכוונת לכוחה של האישה, והשוויון בינה לבין הגבר. בשירת האותיות, הדגש הוא על כוח האישה שבזכות יוזמתה זכתה להרות וללדת ילדים על מנת שהאוכלוסייה תתרחב. האישה היא השורש, היא זו המייסדת חברה חזקה, מורחבת, אינטלקטואלית, בלעדיה אין חברה ואין עולם. האישה ב"שירת האותיות" מוצגת בצורה מאוד חיובית מתחילת השיר ועד סופו.

לדעתי ישנו קשר בין הפרשנות הפמיניסטית לפרשנות הדתית, ומכיוון שבדת היהודית יש סיפורים רבים על נשים חזקות, לא ניתן לנתק בין הפרשנות הפמיניסטית לבין הקונטקסט הדתי.

קריאה מזוית אחרת – מאת ז'ניה

השיר הוא שיר לעג לאמונה העיוורת של העם היהודי באלוהיו. הדובר מספר את השיר כמעין אגדה תנ"כית, לא-מציאותית, ומשלב בתוכה ביטויים ודימויים הכוללים הגזמות והומור, ומעידים על זלזולו של הדובר בדרך חייהן של הדמויות בשיר בפרט, וכן של הדמויות מסיפורי המקרא בכלל⁵. הדובר מציג את מעמדה של האישה כירוד ולא שווה למעמדו של הגבר.

בחירת שם השיר, "שיר האותיות", נובעת מרצונו של הסופר להביא לידי ביטוי רעיון יצירתי אחר שלא הצליח לצאת לאור. מדובר בספר ילדים "ספר האותיות" שנכתב ב-1920. בספר זה ישנם כ"ב שירים, כמספר האותיות באלפבית, לכל אות שיר. ייתכן שתחושת החמצה היא זו שגרמה לסופר לעסוק ביצירה זו בנושא האותיות ולהפוך אותו למוטיב המרכזי בשיר.

השיר מתחיל בכך שהמלכות גזרה גזירה קשה על עם ישראל ואסרה עליו לעסוק בתורה. לאחר מכאן נאמר ש"אלוהים הקדים רפואה למכה". בהמשך הסיפור אנו מבינים שהכוונה לכך שאלוהים יצר עשרים ושניים בנים שלמדו תורה בשקידה על אף האיסור שנגזר. השימוש בביטוי כזה נעשה בדרך כלל כאשר מדובר על ניסיונם של בני אנוש להתמודד עם קשיי היום-יום השונים שלהם, ואילו כאן הוא מוזכר בהקשר של האל הכול יכול וכוונתו להציל את עמו. על ידי השימוש בביטוי זה הדובר ממעיט בצורה מסוימת מערכו של האל ומשווה אותו לבן אנוש המנסה לפתור את קשייו בעזרת תחכום כזה או אחר.

בהמשך השיר, האישה פונה אל בעלה ומבקשת ממנו לשמוע בעצתה, על אף שהיא אישה. מכאן עולה שמעמדה של האישה הוא כה נחות בתקופה המסופרת, שאף הבאת עצתה לסייע היא דבר חריג ובלתי נתפס.

הדובר משתמש בתיאורים ודימויים מוגזמים שממחישים את לעגו על אורח החיים והאמונה העיוורת של העם היהודי באלוהיו: תיאור פני התלמידים שיזהירו כשמש וכוכבים לאחר למידה ממושכת ממחיש את לעג הדובר על התייחסות מוגזמת ללימוד התורה. דימוי דמעות האישה לחבית הופך את הסיטואציה להומוריסטית. המעבר החד בין צער האישה על עקרותה לבין צדקת האל, מעיד על אמונה נאיבית. שילוב האותיות בשיר והאנשתן הופך את המקרה לאגדה ומשקף את עמדתו האישית של הדובר בנוגע לרמת אמיתותם של סיפורי התנ"ך. הצלחת האותיות לשכנע את האל, מעיד שהאל הוא בר-שכנוע בדומה לבן-אנוש. האישה הרה ויולדת בפתאומיות – מצב פיזיולוגי לא-מציאותי שמבליט את אוירת הדמיון והאגדה.

השימוש באותיות בצורה שרירותית בכל הנוגע לחיי הילדים ופועלם, מעיד על יחסו של הדובר: בחירת מספר הילדים כמספר האותיות בא להמעיט מערכם האינדיווידואלי של הבנים, כפי שהאותיות בונות שפה, כך גם הבנים ירכיבו את העם היהודי, וכך תפקידם הופך לטכני בלבד, להמשיך ולשמר את המורשת ולשרת את

5 הפרשנות שמעלה ז'ניה מזכירה מאוד את פרשנותו של דן מירון על הרומן הכנסת כלה בספרו "הסתכלות ברבנכר", שם הוא מעמיד את רבי יודיל חסיד כנוכל מיתמם. הוא טוען: "סיפור הכנסת כלה... כל עיקרו הוא בא לערער על עצם מושג ה'משמעות' או, לפחות, להתעמת עם ההנחה, שסיפור מעשי בני אדם, בייחוד אם הוא סיפור ארוך או מתמשך ואנשים רבים ושונים נוטלים בו חלק, צריך, או אפילו יכול, להיות בעל משמעות..." (מירון, 1996, עמ' 107). וכן את פרשנותו של עמוס עוז לנובלה "תהילה" (ראו: עוז, 1993)...

רצונותיו של האל. גם חוכמת הבנים לא נבעה מרצון חופשי אלא מלימוד ספרים שהותאמו לפי אותיות שמים, חוסר הבחירה מטיל צל של ספק על עצם חכמתם. הדובר משתמש בלשון מוגזמת ומשווה את ספר התנ"ך לנשק, מעיד על אי-הסכמתו עם היחס ללימוד התורה. גם אופן ההתמודדות עם הקשיים הגיע ממקום של חקר וחיפוש אישי אלא החלומות שחלמו, הם אלה שהחזירו להם את המוטיבציה להמשיך. בצורה סיסטמית זו, ללא מעורבותם של תחומי עניין אישיים הבנים למדו גם את תחומי החיים הכללים. שמות המחוננים, ושמות מקום המגורים, ובעיקר הנשים, הותאמו לפי האותיות, ללא יחס לפרמטרים אחרים חשובים, כך שמשמעות הנשים שולית ומטרתן להיות מותאמות בצורה הטכנית ביותר: שמותיהן.

לאחר הלמידה הממושכת הבנים התעשרו והחלו ללבוש בגדי פאר. הדובר מנסה לומר לנו שלמרות העושר, הבנים המשיכו לשמר את צניעותם, אך הטון הציני באמירתו גורם לנו לחשוב את ההפך. נאמר כי הבנים מוכנים לתלוש כפתור כסף מבגדיהם ולהעניקו לאדם העני. מצד אחד המעשה מעיד על נדיבות, אך יחד עם זאת גם מציג פן גאוותני ומתנשא בצורת התנהגותם של הבנים. העושר הפך אותם ליהירים ולכן גם נאמר שכל ימיהם כחגים. מעמד נשותיהם לעומת זאת לא עבר שינוי. הוכחה לכך הוא שימוש בריבוי הפעלים של הדובר: אורגות, סורגות, תופרות, מבשלות, אופות וכדומה. כל זאת במטרה להמחיש את מקומן הנחות ביחס לבעליהן ולהציגן כמשרתות של גבריהן.

בהמשך השיר מסופר על כך שהורי הבנים עזבו לירושלים והבנים הגיעו לשם בעקבותיהם. נדמה היה שהבנים קשורים להוריהם והגעגועים הם אלה שגרמו להם להצטרף אליהם, אך לא כך הדבר. התלות המוחלטת שלהם באל ובכל הקשור לעולם הקודש הם אלה שגרמו להם להגיע לירושלים. זו הסיבה לכך שהדובר משתמש בדימוי הומוריסטי של הבנים ליונים בהקשר של הגעתם לירושלים ולא עקב הגעתם אל חיק הוריהם. הדובר ממשיך להעביר ביקורת על התלהבותו היתרה של העם מכל נושא הדת ומתאר בצורה הומוריסטית כיצד הבנים מאנישים את הגלות ופונים אליה במילות פרידה: "גלות הוי גלות הא לך ספר כריתות...".

למרות אמונתם העיוורת באל והתפעלותם מארץ ישראל היפה, העושר הפך את הבנים למתנשאים והם מרשים לעצמם לרכוש את אדמותיה של ארץ ישראל בהתאם לאותיות שמותיהם, כאילו הן רכושם הפרטי. גאוותנות זו חוצה גבולות כאשר הבנים עושים בארץ את כל העולה על רוחם, בוראים בריאות ותופסים את עצמם כתחליף לאדונם המופלא.

שיר האחים האגדתי נגמר בסיום טוב, כפי שכל האגדות אמורות להסתיים והמשיח מגיע. מי שיצא לפגוש את המשיח ולחגוג את בואו הם כמו בני המין הגברי בלבד כי אין מקום לנשים בחגיגה זו.

ניתוח הפרשנויות

מנסחת הקריאה הראשונה (יעל) ראתה בשיר עיסוק ב**גלות וגאולה**. נקודת המוצא בקריאה זו היא ההווה שבה נמצאים הרבנית ובעלה בגולה, והסיטואציה הסופית שבה הם ובניהם ובני בניהם יושבים בארץ ישראל. קריאת הסטודנטית מתבססת בעיקר על אינטרסקטואליות במובנה הצר. הסטודנטית הגיעה לקישורים מעניינים בין טקסט "שירת האותיות" לטקסטים חשובים מארון הספרים היהודי ועל בסיסם פירשה את קריאתה. עבודתה הייתה מצוינת הן בגין בקיאותה ויכולת היישום שלה והן בגין ההקשר המתאים לרומן הכנסת כלה.

הקריאה השנייה הייתה **קריאה פמיניסטית**. הסטודנטית (אינס) טענה כי בשירו זה עגנון מעלה על נס את חשיבותה של האישה. הסטודנטית הסבירה את קריאתה תוך התבססות על טקסטים אחרים, אך גם על אסוציאציה ואינטואיציה אישית. "שירת האותיות" הזכירה לה את הטקסט התנ"כי "אשת חיל" (משלי לא). בקריאה זו התייחסה היא לעניין העקרות והישועה שבאה בהמשך. היא דנה בחוכמתה וביוזמתה של האישה אשר הובילו בסופו של דבר לישועה.

הקריאה מזווית פוסט מודרנית, הייתה מעניינת ושונה מקודמותיה. הכותבת (ז'ניה) ראתה בשירה זו לעג לאמונתו העיוורת של העם היהודי באלוהיו. היא טענה כי עגגון סיפר את השיר כמעין אגדה תנ"כית, לא-מציאותית ושילב בתוכה ביטויים ודימויים הכוללים הגזמות והומור ומעידים על זלזולו של הדובר בדרך חייהן של הדמויות בשיר בפרט, וכן של הדמויות מסיפורי המקרא בכלל. הסטודנטית פירשה את השיר באופן אינטרסקטואלי במובן הרחב והצליחה להביע את תחושתה אל מול השיר ולפרשו באופן מעמיק ואמיץ.

סיכום

במאמר זה ישנה אינטגרציה של שלושה מישורים. המישור האחד הוא אינטרסקטואליות, בהגדרתה המסורתית, המגולמת בטקסט כשלעצמו: אם, למשל, הטקסט העילי מצטט מן התנ"ך, אזי יש לבחון את ההקשר ולראות מה מוסיף טקסט התשתית לטקסט העילי, במה הוא משנה אותו ואיך הוא תורם לו. המישור האחר הוא קישורו של טקסט לעולם האסוציאציות הפרטי של הקורא. במובן הזה הכול לגיטימי, כל עוד הפרשנות קוהרנטית ומסבירה את כל היצירה באמצעות קישורים ולא רק חלקים מסוימים ממנה. מטרת הלימוד היא להעשיר את עולמו של הקורא ולפתח את חשיבתו הביקורתית. כאן עולמו האסוציאטיבי של הלומד עומד במרכז, ולא זיקתם של מקורות האחד לרעהו. הלומד צריך להיות בקי במכמני התרבות שבתוכה נכתב הטקסט. המישור הנוסף הוא יצירתו של סופר נתון. כאן המטרה להכיר לא את מכמני התרבות בכללה, אלא את יצירתו המובהקת של יוצר אחד, על כל גוניה.

הפרשנויות השונות שהובאו מעידות על האותנטיות של מחבריהן. כל סטודנטית קראה את "שירת האותיות" באופן שונה מרעותה. במהלך הקורס עמדו למול עיניי מטרות ספרותיות ומתודיות כגון פיתוח רגישות אסתטית, הדגשת דרכי המבע הייחודיות ליצירה הספרותית, פיתוח היכולת לראות הקשרים היסטוריים, ביוגרפיים, פסיכולוגיים וכיוצא באלה, מתוך רצון לתת לגיטימציה לידע הסובייקטיבי וליכולת החשיבה של הלומדים. הקריאות שהובאו במאמר זה הן רק מדגם מכלל האפשרויות שהוצעו. הקריאה האינטרסקטואלית, במובנה הרחב, הייתה בעבור הסטודנטים מתודה מובנת וישימה לניתוח היצירה הספרותית. יתר על כן, היא אפשרה, בה-בעת, ניעות מחשבתית אינדיווידואלית החשובה כל כך בחשיבה הביקורתית.

רשימת המקורות

- אלקד-להמן, א' (2006). הקסם שבקשר: אינטרטקסט, קריאה ופיתוח חשיבה. תל אביב: מופ"ת.
דן, י' (תשנ"ח). על הקדושה. ירושלים: מגנס
ויס, ה' (תשס"ג). סילוק השכינה; המלחמה באנימה – ע' עוז וא"ב יהושע נגד "תהילה" לעגנון. אקדמות, יג, 149-131
חג'בי, י' (תשס"ב). שירת האין המוחלט. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן
מירון, ד' (1996). הסתכלות ברבנכר: על 'הכנסת כלה' מאת ש"י עגנון וסביביה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד
סלנטר, י' (תש"ז). ספר אותיות דרבי עקיבא. רומניה: הוצאת המדפיס צבי מושקוביץ
עגנון, ש"י (1998). הכנסת כלה. ירושלים ותל אביב: שוקן
עגנון, ש"י (תשל"ח). ספר, סופר וסיפור: סיפורים על סופרים ועל ספרים. ירושלים ותל אביב: שוקן
עגנון, ש"י (1999). שירה. ירושלים ותל אביב: שוקן
עגנון, ש"י (תשנ"ח). תמול שלשום. ירושלים ותל אביב: שוקן
עגנון, ש"י (1998). האש והעצים. ירושלים ותל אביב: שוקן
עוז, ע' (1993). שתיקת השמיים – עגנון משתומם על אלוהים. ירושלים: כתר
קוק, ראי"ה (תשמ"ה). ריש מילין. ירושלים: מוסד הרב קוק
שקד, מ' (2000). הקמט שבעור הרקיע. ירושלים: מגנס

Intertextual interpretations as a tool for critical thinking

Sarit Ezekiel

Abstract

This article presents the application of intertextuality as a literary method, as well as a tool for encouraging the development of critical thinking by the student. Intertextuality in its original definition means the relationship between the text under discussion and other texts. Intertext, Reading and the Development of thinking, claims that intertextuality is a much broader term; it is not only a text in relation to another text, but to a whole network of relationships such as biography, culture, gender etc. During the course which I taught about this subject, I asked the students to interpret 'The song of the letters' by S.Y. Agnon, according to the broader definition of intertextuality. This article presents the students' interpretations which reflect a variety of ideas and conventions while giving legitimacy to associative thinking as a guiding principle for teacher training in the field of literature.